

Ewa Nowicka
Collegium Civitas, Warszawa
Sławomir Łodziński
Uniwersytet Warszawski

ROZUMIENIE POJĘCIA RASY W SPOŁECZEŃSTWIE POLSKIM W LATACH 1988–2018/2022

Artykuł dotyczy rozumienia pojęcia *rasy* w społeczeństwie polskim i jego historycznej zmienności. Omawiamy w nim wyniki badań sondażowych przeprowadzonych w latach 1988, 1998 i 2018 oraz jakościowych zrealizowanych w 2022 roku. W obu typach badań interesowały nas kategorie służące świadomie lub nieświadomie do jego definiowania, a także sposoby wartościowania różnorodności fenotypicznej ludzkości, czyli głównego składnika myślenia rasistowskiego. W artykule zwracamy uwagę, że badani postrzegali zróżnicowania świata ludzkiego nie tyle w kategoriach różnic rasowych związanych z różnorodnością fenotypiczną, ile głównie w terminach kulturowych różnic cywilizacyjnych i etnicznych. W związku z tym wprowadzamy termin „rasizm cywilizacyjny”, którego źródłem w Polsce możemy się doszukiwać w dostrzeganiu peryferyjności pozycji naszego kraju w świecie oraz w świadomości historycznego braku kontaktów z grupami rasowo odmiennymi.

Słowa kluczowe: Polska; rasizm; rasa; społeczne postrzeganie; swój i obcy

Understanding the Concept of Race in Polish Society in 1988–2018/2022

The article presents how the concept of “race” was understood in Polish society and reflects upon its historical variability. We discuss the results of the surveys conducted in 1988, 1998 and 2018, as well as the qualitative study from 2022. In both types of research, we are interested in the categories used to define race, as well as the valuations of the humanity’s phenotypic diversity, which constitutes the main component of racist thinking. In the article, we point out that the respondents perceive the diversity of the human world not so much in terms of racial differences related to phenotypic diversity, but mainly in terms of cultural, civilizational and ethnic differences. Therefore, we introduce the term “civilizational racism”: in Poland, its sources can be traced to the perception of the peripheral position of the country in the world and to the awareness of the historical lack of contacts with racially different groups.

Key words: Poland; racism; race; social perception; us vs. them

---

Ewa Nowicka, Collegium Civitas, Warszawa, ewanowickarusek@gmail.com, ORCID 0000-0003-0170-0845; Sławomir Łodziński, Wydział Socjologii, s.lodziński@uw.edu.pl, ORCID 0000-0002-7484-8659.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

Wstęp

Artykuł zawiera analizę rozumienia pojęcia *rasy*¹ w społeczeństwie polskim. Omawiamy w nim wyniki zaprojektowanych i przeprowadzonych przez nas w Polsce badań sondażowych w 1988 i 2018 roku, a także efekty jakościowego badania zrealizowanego w 2022 roku wśród starannie dobranej grupy ludzi młodych uczących się na różnych renomowanych wyższych uczelniach w Warszawie. W obu typach badań interesowały nas kategorie służące do definiowania w potocznym myśleniu pojęcia *rasy*, a także sposoby wartościowania i hierarchizowania fenotypicznej różnorodności ludzkości, będących również głównymi składnikami myślenia rasistowskiego (Krzemiński, 2000, s. 280–282). Wśród danych ilościowych dokonujemy porównań między wynikami sondaży z 1988 i 2018 roku, choć w wypadku jednego pytania sięgamy również do identycznego sondażu z 1998 roku, do wyników którego nie mamy obecnie już w pełni dostępu.

Mimo długiej tradycji refleksji na temat *rasy* i rasizmu w polskiej socjologii, o czym mogą świadczyć m.in. przedwojenne publikacje Stanisława Ossowskiego (1966 [1939] i Tadeusza Szczurkiewicza (1938), temat ten był raczej rzadko podejmowany w powojennej socjologii polskiej, choć warto pamiętać o współcześnie już wydanych pracach Radosława Tyrały opisującego problematyczność ujmowania terminu *rasa* w socjologii (2005), Rafała Pankowskiego podejmującego obecność wątków rasistowskich w polskiej kulturze popularnej (zwłaszcza w muzyce młodzieżowej) (2006) oraz Łukasza Ostrowskiego analizującego kwestie rasizmu w polskiej prasie nacjonalistycznej i antyfaszystowskiej (2009). We wszystkich tych tekstach zauważyć można generalne uporządkowanie sięgające początkami do myśli socjologicznej Ludwika Gumplowicza, który rozróżnia biologiczne i kulturowe rozumienie pojęcia *rasy* (por. Wrzeńska, 2021, s. 6; Łukasiewicz, 2012).

W ostatnich dekadach dokonała się zarówno na tym polu badawczym, jak i w myśleniu potocznym istotna zmiana. Przyczyniły się do tej sytuacji liczne zjawiska, których część bierze początek w ideologicznych sporach dotyczących obecnie Stany Zjednoczone. Po pierwsze, zwiększająca się imigracja do

---

¹ Kursywa akcentuje fakt, że w ciągu ostatnich dziesięcioleci termin *rasa* znika z języka nauki, nabierając negatywnego zabarwienia. Jednak w mniejszym stopniu maleje jego znaczenie w języku i myśleniu potocznym. Słowo *rasa* występuje w języku polskim w różnych kontekstach społecznych i historycznych, o czym przekonuje przejrzanie „Korpusu Języka Polskiego”. Możemy w nim znaleźć ponad 700 wskazań na to pojęcie pochodzące ze 102 przykładów z 50 różnych tekstów (<http://nkjp.pl/>; data dostępu: 8.03.2024.). Dodatkowo ma ono w języku polskim odmienne konotacje niż w innych językach np. w języku angielskim lub głęboko odmiennym węgierskim. Jest także rozmaicie rozumiane w różnych dyscyplinach naukowych i kontekstach sytuacyjnych, co utrudnia prowadzenie porównawczych badań międzynarodowych.

Polski oraz badania nad społecznościami imigracyjnymi zrodziły żywe zainteresowanie tą problematyką. Ważne studia dotyczyły m.in. postrzegania osób i społeczności pochodzących z Afryki (Ząbek, 2009), funkcjonowania małżeństw międzyrasowych (Grunberg, 2016), czy też „urasowienia” podziałów etnicznych w Polsce (Balogun, 2019, 2020). Zainteresowania te zostały spotęgowane doświadczeniami kryzysu migracyjnego z lat 2015–2016 i polityki państwa w tym zakresie (Hall i Mikulska-Jolles, 2016; Krzyżanowski, 2020) oraz obecnej sytuacji na granicy polsko-białoruskiej (zob.: <https://www.otwarta.org/granica-polsko-bialoruska-i-wstydlive-slowo-rasizm-powiedzmy-to-wreszcie-glosno/>).

Po drugie, w związku z dokonującymi się zmianami migracyjnymi zaczęto szerzej dostrzegać i przeciwdziałać zjawiskom dyskryminacji rasowej w sporcie (zwłaszcza w piłce nożnej i zachowaniu kibiców na stadionach piłkarskich), kulturze popularnej (<https://www.pismowidok.org/pl/archiwum/2020/28-wyobrazenia-rasy/kwestionariusz>), w życiu publicznym kraju oraz obecnej w nim mowie nienawiści (Mikulska, 2010; Paczesny, 2011). Świadczą o tym kolejne raporty Rzecznika Praw Obywatelskich i organizacji pozarządowych (RPO, 2023; <https://www.nigdywiecej.org/brunatna-ksiega>).

Po trzecie, w ostatniej dekadzie miały miejsce w świecie żywe dyskusje o potrzebie obecności kryteriów poprawności politycznej i językowej w życiu publicznym, które w Polsce dotyczyły m.in. polemik prasowych i literaturoznawczych na temat rasistowskiego aspektu używania słowa „Murzyn” oraz dwuznacznego wydźwięku wiersza Juliana Tuwima pt. „Murzynek Bambo” (Ohia, 2013; Augustyn, 2013; Sułek, 2013; Kalin, 2012–2013; Łaziński, 2014; Jędrzejko, 2015–2016).

Po czwarte, ważne stały się z drugiej strony doświadczenia polskich imigrantów zarobkowych zwłaszcza w Wielkiej Brytanii związane z ich kontaktami z superróżnorodnością etniczną i *rasową* tego społeczeństwa. Z jednej strony dotyczyły one sposobów ich postrzegania w kategoriach „gorszego białego” migranta pochodzącego z krajów Europy Środkowo-Wschodniej (Narkowicz, 2023; Blachnicka-Ciacek i Budginaite-Mackine, 2022), a z drugiej strony różnorodności ich opinii pod tym względem przywożonych do naszego kraju (Gawlewicz, 2016).

Po piąte wreszcie, w ostatnich kilku latach ukazały się ważne publikacje dotyczące historycznych i systemowych przejawów rasizmu w Polsce (Kościańska i Petryk, 2022), w tym zjawiska „rasizmu bez rasizmu” i „selektywnego rasizmu” (Jaskułowski, 2021, s. 1089–1092), a także ich wpływu na kształt polskiej tożsamości narodowej (Porter-Szűcs, 2022, s. 246–247).

Założenia metodologiczne badania nad rozumieniem pojęcia *rasy*

W artykule podejmujemy się analizy problemów związanych z rozumieniem w społeczeństwie polskim pojęcia *rasy* odnoszonego do świata ludzi. Pojęcie to traktujemy za Rogerssem Brubakerem jako rodzaj kategorii poznawczej, która stanowi podstawę postrzegania i przypisywania innym ludziom *przynależności rasowej* (Brubaker, 2009, s. 32–34). Zakładamy, że funkcjonuje ono w świadomości naszego społeczeństwa w niektórych jego grupach. Jego podstawą jest postrzeganie różnic grupowych wyodrębnianych na podstawie widocznych i zarazem społecznie ustalonych cech fenotypicznych oraz przypisywanych im określonych cech psychicznych i kulturowych (Mincer, 2012, s. 128; Brubaker, 2009, s. 23–28).

Drugim, w istocie najważniejszym, analizowanym przez nas składnikiem postrzegania pojęcia „*rasy*” jest sposób hierarchicznego klasyfikowania przez badanych wyróżnionych przez nich kategorii jako *rasowe* oraz przypisywanie im niższej lub wyższej wartości. Hierarchizacja ta pozostaje podstawowym elementem postawy, którą określamy jako rasizm. Rasizm nie jest zjawiskiem indywidualnym, ma on zawsze charakter społeczny, który wiąże się zarówno z obecnością określonych stereotypów i reprezentacji kulturowych w świadomości społeczeństwa, jak i jego historią oraz przemianami społeczno-gospodarczymi. Staje się to szczególnie widoczne w wypadku postrzegania nieeuropejskich grup społecznych (Ostrowski, 2009, s. 112), co prowadzi do przejawów dyskryminacji i wykluczenia ich przedstawicieli na tle rasowym (Switat, 2018; Nowicka, 2011).

Nawiązując do tych rozważań będziemy starali się w tym artykule odpowiedzieć na następujące trzy pytania. Po pierwsze, w jaki sposób badani rozumieli pojęcie *rasy* w analizowanym przez nas materiale empirycznym pochodzącym z badań sondażowych zrealizowanych w odstępnie trzech dekad, w latach 1988 – 2018, oraz z badania jakościowego z 2022 roku? Po drugie, czy i w jaki sposób wyobrażenia te uległy zmianom w dzielącym badania okresie ponad trzydziestu lat przeobrażeń politycznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych naszego kraju? I po trzecie, czy i na jakiej podstawie badani hierarchizowali postrzegane przez siebie podziały *rasowe* na świecie oraz w jaki sposób tę hierarchię uzasadniali?

Próbując odpowiedzieć na te pytania zwracamy uwagę, że badani postrzegali zróżnicowania świata ludzkiego nie tyle w kategoriach różnic *rasowych* związanych z różnorodnością fenotypiczną, ile głównie w terminach różnic cywilizacyjnych i etnicznych. W związku z tym wprowadzamy tutaj termin „*rasizm cywilizacyjny*”, którego źródła w Polsce możemy się doszukiwać w historycznym braku kontaktów z grupami *rasowo* odmiennymi (Nowicka, 1990, s. 198). Sądzimy, że w tym właśnie kontekście artykuł ten może stanowić wkład do dyskusji nad rozumieniem pojęcia *rasy* i zróżnicowania *rasowego* w krajach Europy

Środkowo-Wschodniej (Zarycki, 2022; Balogun, 2020; Nowicka, 2011), zwracając uwagę na potoczny odbiór pojęcia *rasa* i jego kulturowe korzenie.

W poniższych rozważaniach opieramy się na wynikach dwóch metodologicznie głęboko odmiennych typów badań. Z jednej strony odwołujemy się do wyników badań sondażowych poświęconych otwartości społeczeństwa polskiego i dystansu wobec „innych” etnicznie oraz fenotypicznie, traktowanych jako „skrajni obcy” (Nowicka, 1990, s. 49–52). Były to zaprojektowane przez nas autorskie sondaże zrealizowane odpowiednio w latach 1988 i 2018, które były oparte na identycznej metodologii i identycznych pytaniach kwestionariusza (w jednej części artykułu odwołujemy się, tak jak już wcześniej pisaliśmy, do takiego samego sondażu z 1998 roku)². Do analizy wybraliśmy jedynie odpowiedzi na te pytania, które dotyczyły ściśle tematyki postrzegania podziałów *rasowych*, w tym przede wszystkim ich hierarchizacji.

W 2022 roku przeprowadziliśmy również w ramach prowadzonych przez nas zajęć dydaktycznych na Wydziale Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego badanie jakościowe oparte na obszernych indywidualnych wywiadach prowadzonych techniką „face-to-face” pogłębiających interesującą nas problematykę. Ograniczyliśmy się do środowiska studentów różnych wyższych uczelni w Warszawie, kierując się przypuszczeniem, że poglądy właśnie tej grupy badanych mogą nam dostarczyć pogłębienia rozumienia pojęcia *rasa* i postaw wobec „inności”. Chcieliśmy w ten sposób również dotrzeć do szczególnie zaawansowanych efektów przeobrażeń sposobu postrzegania różnorodności *rasowej* świata ludzkiego w społeczeństwie polskim³.

² Sondaż w 2018 roku został przeprowadzony na przełomie maja i czerwca 2018 roku przez Kantar Public. Oparty został na technice wywiadów wspomaganym komputerowo (CAPI) wśród Polaków w wieku 16 i więcej lat. Dobór próby był losowo-kwotowy, a jej liczebność wyniosła 1004 osoby. W próbie było 47% mężczyzn (485 osób) i 52% kobiet (519 osób). Respondentów w wieku 16–24 lat było 121 (12% w próbie), 25–34 lat – 190 (19%), 35–44 lat – 200 (20%), 45–64 lat – 301 (30%) i powyżej 65 lat – 192 (19%). Ze względu na wykształcenie: 170 (17%) respondentów deklarowało wykształcenie podstawowe, 587 osób (58%) – średnie lub zawodowe, a 247 (25%) – wyższe. Przypomnijmy, że w badaniu z 1988 roku osób deklarujących wykształcenie wyższe było zaledwie 6,8%. O metodologii tych badań z lat 1988 i 1998 (Nowicka, 1990, s. 52–53; Nowicka i Łodziński, 2001, s. 14–15). W 1988 roku sondaż przeprowadził OBOP istniejący przy ówczesnym Komitecie Polskiego Radia i Telewizji, a w 1998 roku TSN OBOP (ta sama jednostka, ale już po przekształceniach własnościowych). W artykule wykorzystujemy przede wszystkim dane z sondaży z 1988 i 2018 roku, do których mieliśmy dostęp.

³ Wywiady zostały przeprowadzone w ramach warsztatu badawczego pt. „Odcienie obcości. Formy rasizmu w społeczeństwie polskim (interpretacja danych jakościowych)” prowadzonego przez nas w semestrze letnim roku akademickiego 2021/2022. Chcemy w tym miejscu podziękować wszystkim uczestnikom tych zajęć, którzy przeprowadzali wywiady: Agnieszce Grudzińskiej, Marii Jonik, Weronice Kubiak, Sebastianowi Kuleszy, Martynie Musze, Aleksandrze Palusińskiej, Rafałowi Pękowi, Magdalenie Szemioth, Karolinie Śliwce i Karolinie Wójcickiej.

Poprzez analizę wyników obu tych odmiennych metodologicznie badań zamierzaliśmy uzyskać nie tylko reprezentatywny społecznie obraz opinii na temat postrzegania pojęcia *rasy* i podziałów *rasowych* oraz tendencji ich zmian (badanie sondażowe), ale także dotrzeć poprzez pogłębione wywiady do ich rozumienia, ujawniając istotne dla naszych rozmówców pojęcia związane z różnorodnością świata ludzkiego. Zdajemy sobie sprawę z trudności metodologicznych badania tej problematyki i z etycznych ograniczeń, jakie są na nie nakładane (zob. rozważania dotyczące trudności prowadzenia wywiadów na ten temat: Wojnicka i Nowicka, 2023, s. 3–4), a także problemów prawnych zbierania danych na ten temat w krajach UE (Farkas, 2017, s. 31–41). W ostatnich dziesięcioleciach nastąpiły głębokie przeobrażenia wyrażające się zmianami języka wypowiedzania się o tym zjawisku, jak i w języku publikacji naukowych⁴.

Problemy badań nad społecznym postrzeganiem pojęcia *rasy*

Termin *rasa* (grupa *rasowa*) odnosi się do podziału świata ludzi na grupy opartego na określonych cechach rozpoznawalnych najczęściej wzrokowo (takich jak kolor skóry, kształt czaszki i twarzy lub rodzaju włosów). Współczesna biologia mówi o tym, że istnieje tylko jedna rasa ludzka, ale słowo *rasa* ma również znaczenie społeczne. Wiele osób reaguje w jeden sposób, gdy widzi białą osobę, a w inny już, gdy widzi osobę np. o innym kolorze skóry (Giddens, 2012, s. 631–633). W analizie wychodzimy z założenia, że pojęcie *rasy* jest konstruktem społeczno-kulturowym, które pozostaje zróżnicowane w krajach o odmiennych doświadczeniach ludnościowych, migracyjnych i politycznych. Dużą wagę należy przypisywać tradycji systemów niewolniczych, których dzieje pozostają historycznie zróżnicowane. W społeczeństwie USA, podobnie jak i w społeczeństwie Brazylii (odwołując się do najbardziej popularnych przykładów) idea *rasy* i różnic *rasowych* jest uwikłana w niewolniczą przeszłość obu państw. Z kolei w krajach europejskich pojęcie *rasy* kojarzy się z dramatycznymi w skutkach koncepcjami społecznego darwinizmu z XIX wieku, eugeniką, nazistowskimi teoriami o *czystości rasowej* z okresu drugiej wojny światowej oraz skutkami przeszłości kolonialnej niektórych państw powodującymi wzrost imigracji do nich z byłych kolonii. Można więc mówić o odmiennych podejściach do definicji *rasy* i podziałów *rasowych* jako zjawisku społecznym

⁴ Przykładem może być tytuł pracy habilitacyjnej autorstwa jednego z nas, który brzmiał „Afrykanie z wyboru. Afryka w świadomości Murzynów amerykańskich” (Nowicka, 1979). Słowo „Murzyn” było stosowane w badaniach socjologicznych dotyczących dystansów i stereotypów etnicznych (por. Jasińska-Kania, 1989; Nowicka, 1990), co najmniej do końca lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku.

zróznicowanym w poszczególnych krajach tak Europy, jak i Ameryki, Azji lub Afryki (Rutland, 2021, s. 630).

Kryteria stosowane do wyznaczania przynależności rasowej mogą się różnić w zależności od danego kraju i regionu świata, a także ulegać zmianom w czasie (Balestra i Fleischer, 2018, s. 7–8)⁵. W niektórych wypadkach małe odmienności fizyczne są traktowane jako różnice *rasowe*, a w innych wypadkach są one odbierane w kategoriach różnic indywidualnych między poszczególnymi ludźmi. Warto pamiętać także o osobach identyfikujących się więcej niż z jedną *rasą*, co wskazuje na wyzwania stojące przed stosowaniem uproszczonych kategorii *rasowych* (Rutland, 2021, s. 632).

Kryteria odróżniania *ras* obejmują również atrybuty kulturowe i nie ograniczają się jedynie do widocznych cech fenotypicznych, przez co są one często uwikłane w kategoryzacje o charakterze etnicznym. Stąd pojęcie *rasy* jest potocznie poszerzane poza postrzegane cechy fenotypiczne (Wieviorka, 2011, s. 187–188). Niektórzy badacze zaproponowali pojęcie „rasizmu kulturowego” w celu opisanego postrzegania wybranych grup społeczności mniejszościowych na podstawie społecznie wyuczonych i nieprzekraczalnych cech kulturowych (jak np. religia) bez odwoływania się do jakichkolwiek podstaw biologicznych (Blaut, 1992; Mincer, 2012, s. 121–126) lub z zajmowaną pozycją danego kraju lub regionu świata w krajowej lub globalnej strukturze klasowej (Mincer, 2012, s. 124–126; Wielgosz, 2021; Adekoya, 2023).

Obecne rozważania na temat pojęcia *rasy* coraz większą uwagę zwracają na zjawisko intersekcjonalności, czyli łączenia przynależności *rasowej* z różnymi cechami społeczno-demograficznymi, jak płeć, wiek i położenie społeczne (pozycja klasowa) itp., jak i posiadanym statusem prawnym (Rutland, 2021, s. 635). W tym też kontekście powstało pojęcie „urasowienia” (*racialization*), czyli nadawania całej grupie i jej członkom charakteru kategorii *rasowej*, czyli kategoryzowania, marginalizowania lub zaliczania ze względu na ich domniemaną przynależność *rasową* (Gans 2017; Gonzalez-Sobrino i Goss, 2019, s. 3–4). Mówi się również o zjawisku „ukrytego rasizmu” (*covert racism*), który odnosi się do sposobu myślenia i mówienia na temat osób o odmiennym kolorze skóry.

Odmienność fenotypiczna może być wykorzystywana w sytuacjach, gdy pojawia się potrzeba uzasadnienia czyjejs indywidualnej bądź grupowej obcości oraz uzasadniania jej niższości poprzez wprowadzenie kryterium ekskluzji i stworzenia dla tych osób nieprzekraczalnej granicy społecznej w kontaktach z otoczeniem. W praktyce badawczej jest ona identyfikowana z uprzedzeniami i niechętnymi postawami wobec tej kategorii osób. Trzeba podkreślić, że

⁵ Praktyka statystyczna w USA uznawała w przeszłości imigrantów pochodzących z Irlandii i Włoch oraz Żydów z Europy Wschodniej jako „nie białych”, a więc grupy, które obecnie są klasyfikowane jako „białe” (Balestra i Fleischer, 2018, s. 8).

w skład postawy, którą nazywamy rasizmem, obok postrzegania różnorodności fenotypicznej ludzkości pojawić się musi wartościowanie, hierarchizowanie i stereotypizacja jako cecha definicyjna, aby możliwe było takie właśnie zaklasyfikowanie postawy. Czyste odnotowanie różnorodności fenotypicznej nie wystarczy, żeby jednostkę nazwać rasistą, gdyż rasizm to „(...) coś więcej niż tylko samo stwierdzenie, że rasy ludzkie *istnieją* i są od siebie różne. Rasiści dzielą je bowiem także na *lepsze* i *gorsze*” (Lamża, 2022, s. 191).

Podsumowując, pojęcie *rasy* odnosi się do dystynkcji „swój” i „obcy”, a nie tylko do rozważań o występowaniu fenotypicznych odmienności. Jest ono w praktyce zawsze bardziej kategorią społeczną niż biologiczną nie funkcjonując realnie, poza tym co i jak ludzie o tym terminie myślą. Mimo że ma ono w dużym stopniu charakter „wyobrażeniowy” (podobnie jak np. pojęcie narodu), to nie czyni z niej zjawiska mniej realnego społecznie niż inne sposoby grupowania osób. Funkcjonuje ono w codziennym myśleniu i życiu społecznym, a także bywa wykorzystywane w życiu publicznym (Brubaker, 2015, s. 48; Ossowski, 1966, s. 123).

Przekonanie o wyższości i niższości rasowej w badaniach sondażowych z lat 1988, 1998 i 2018

Analizę wyników badań sondażowych rozpoczniemy od przedstawienia odpowiedzi respondentów na jednoznacznie postawione pytanie dotyczące podziałów *rasowych* na świecie. Brzmiało ono następująco: „Czy sądzi Pan(i), że na świecie są rasy lepsze i gorsze?”. Celowo użyliśmy w nim terminów *rasy* „lepsze” i „gorsze”, a nie „niższe” i „wyższe” z powodu uniknięcia błędnych skojarzeń tego pojęcia z fizycznym wzrostem ludzi (Nowicka, 1990, s. 192).

Tabela 1. Odpowiedzi na pytanie „Czy sądzi Pan(i), że są na świecie rasy lepsze i gorsze?” w latach 1988, 1998 i 2018 (w %)

Typ odpowiedzi	Rok badania		
	1988	1998*	2018
Tak	15,0	13,4	9,0
Nie	68,0	78,7	79,0
Trudno powiedzieć	17,0	7,9	12,0

* W badaniu w 1998 roku zostało zadane pytanie „Czy sądzi Pan(i), że są na świecie rasy i narody lepsze i gorsze?”

Źródło: Nowicka, 1990, s. 192; Nowicka i Łodziński, 2001, s. 100; wyniki sondażu „Swoi i obcy po trzydziestu latach”, Warszawa: Kantar, sierpień 2018

Odpowiedzi w ramach trzech edycji naszego badania pokazują na stopniowe zmniejszanie się odsetka badanych odpowiadających pozytywnie na to pytanie. Przez 30 lat odsetek osób, które odpowiedziały twierdząco na to pytanie, spadł z 15,0% do 9,0%. Zmienność okresów naszego badania mogła jednak powodować, że odpowiedzi (podobnie, jak i na inne pytania ankiety) mogły mieć różny sens i uwarunkowania dla badanych w poszczególnym latach jego prowadzenia. Były one, jak nam się wydaje, z jednej strony wypadkową dominujących wówczas tradycji i stereotypów kulturowych, a z drugiej mogły one wynikać do pewnego stopnia z bieżących wydarzeń politycznych i dominujących wówczas nastrojów społecznych.

Układ odpowiedzi z 1988 roku możemy wiązać z polityczną zamkniętością naszego kraju i ówczesnej kryzysowej sytuacji gospodarczej. Przekładało się to także na stosunek Polaków do innych narodów na wzrost obojętności i spadek wobec nich pozytywnych nastawień (Jasińska-Kania, 1989, s. 152–156). Ten typ nastawienia zmienił się w końcu lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, kiedy już prawie 80% badanych odrzucało stwierdzenie o hierarchizowanych różnicach *rasowych* na świecie, choć było to wywołane głównie skutkiem spadku odpowiedzi „trudno powiedzieć” o prawie 10%. Odsetek osób potwierdzających hierarchiczne różnice rasowe pozostał jednak prawie taki sam, jak w 1988 roku. Ten układ wyników z 1998 roku możemy wiązać z jednej strony z przemianami demokratycznymi w naszym kraju, zwiększonymi kontaktami międzynarodowymi, a z drugiej strony z odczuwaniem negatywnych skutków społecznych wprowadzonych reform gospodarczych. Przekładało się to wówczas na wzrost niechęci wobec innych narodów i na pogorszenie postaw wobec obcokrajowców (Wójcik, 1998, s. 1–2).

Kolejna zmiana układu wyników nastąpiła w 2018 roku, kiedy z jednej strony zmniejszył się odsetek twierdzących pozytywnie o istnieniu różnic *rasowych* na świecie (do 9%), choć odsetek sprzeciwiających się temu stwierdzeniu pozostał na identycznym poziomie jak w 1998 roku, zwiększył się za to odsetek osób udzielających odpowiedzi „trudno powiedzieć”. Ten układ odpowiedzi możemy wiązać z kolei z jednej strony z poczuciem otwartości kraju i obecną już świadomością zasad kulturowej poprawności (dyskredytującej publicznie formułowanie otwarte stereotypów etnicznych i uprzedzeń *rasowych*), a z drugiej strony z politycznymi skutkami kryzysu migracyjnego w Europie związanymi z napływem ludzi z innych kontynentów. Dodajmy też, że częste udzielanie odpowiedzi „trudno powiedzieć” na to pytanie w kolejnych edycjach naszego badania mogło wynikać również i z tego faktu, że zarówno poruszona w nim problematyka mogła być dla wielu badanych poznawczo odległa, jak i sposób sformułowania mógł sprawiać, że wielu z nich mogło czuć się zakłopotanych z powodu konieczności udzielenia jednoznacznej odpowiedzi na tak obcesowo sformułowane pytanie.

Wyniki odpowiedzi na to pytanie były zróżnicowane w zależności od zmiennych społeczno-demograficznych badanych oraz związanych z nastawieniem

wobec otwartości kulturowej (wykorzystujemy tutaj wyniki badań z lat 1988 i 2018). W pierwszej edycji badania w 1988 roku częstość przekonania o nierówności *ras* rosła wraz z wiekiem badanych, a zmniejszający wpływ miał czynnik wykształcenia (najbardziej otwarte odpowiedzi prezentowały wówczas osoby z wykształceniem wyższym oraz niepełnym wyższym i pomaturalnym). Z kolei z badania z 2018 roku nie wynikało, aby wiek respondentów miał nadal wpływ na te przekonania. Znaczenie natomiast zyskał czynnik płci, gdyż to kobiety częściej niż mężczyźni sprzeciwiały się pogładowi o wyższości *ras*, a także rzadziej udzielały odpowiedzi „trudno powiedzieć”. W obu edycjach badania miało znaczenie wykształcenie, gdyż im bardziej wykształcony był badany, tym częściej sprzeciwiał się pogładowi o nierówności *ras*. Niewielki zauważalny był też związek poglądów na równość *rasową* w świecie z sympatiami politycznymi, gdyż osoby mające głosować na ugrupowania lewicowe były relatywnie najbardziej przeciwnie nierówności *ras*. Badani odpowiadający pozytywnie na to pytanie (a więc podkreślający gorszość przedstawicieli niektórych *ras*) w 2018 roku częściej niż inni pracowali za granicą oraz byli częściej przeciwni przyjazdowi cudzoziemców do Polski i obawiali się ich obecności w naszym kraju, a także częściej niż inni sprzeciwiali się pogładowi, że wszystkie narody mają prawo żyć zgodnie ze swoimi obyczajami. Nie miała tutaj znaczenia bezpośrednia osobista znajomość badanego z cudzoziemcem.

Podsumowując, z jednej strony możemy dostrzec od 1988 roku malejący społeczny trend w podkreślaniu nierówności między *rasami* na świecie, co możemy traktować jako wskaźnik zmniejszania zasięgu poglądów o charakterze rasistowskim i siły wpływu poprawności politycznej. Potwierdzenie tego trendu możemy odnaleźć m.in. w sondażu CBOS-u z 2014 roku, w którym zdecydowana większość badanych (91%) nie miałaby nic przeciwko temu, by ich sąsiadem był przedstawiciel innej *rasy* lub narodowości (przeważająca wówczas grupa badanych najbardziej obawiała się zamieszkiwania obok członka sekty religijnej; Hipsz, 2014, s. 1–2). Podobnie stanowiły ostatnie wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego (jego 10-tej edycji) z 2022 roku (por. <https://ess.ifispan.pl/pierwsze-wyniki-10-rundy-europejskiego-sondazu-spolecznego/>). Z drugiej strony zauważamy, że w 2018 roku prawie co dziesiąty badany wyraził przekonanie o „niższości” („gorszości”) i „wyższości” („lepszości”) *ras*⁶. Dlatego przejdźmy teraz do analizy przekonań członków tej właśnie kategorii badanych, która w badaniu 1988 roku została umownie określona mianem „czołówki polskich rasistów” (Nowicka, 1990, s. 193).

⁶ W sondażu z 2018 roku prawie jedna piąta badanych (23%) nie uznałaby za Polaka cudzoziemca o innym kolorze skóry, gdyby nie spełnił/a on/ona wszystkich warunków prawnych, kulturowych i społecznych dopuszczenia do polskiej wspólnoty narodowej (Nowicka i Łodziński, 2021, s. 93).

Postrzeżenie pojęcia rasy w latach 2018 i 1988

Na pytanie „Jakie rasy są gorsze i dlaczego?” odpowiedziało w 2018 roku 9% badanych – 89 osób, które na pytanie wcześniejsze dotyczące istnienia na świecie *ras* lepszych i gorszych odpowiedziały twierdząco. Pytanie to składało się z dwóch części. Pierwsze z nich dotyczyło wskazania, jakie mogą być zdaniem badanych *rasy* „gorsze”, a druga część dotyczyła uzasadnień „gorszości” danej *rasy*. Udzielane odpowiedzi mogły nam pozwolić dostrzec, w jaki sposób ta grupa badanych rozumiała pojęcie *rasy* oraz jakie cechy im przypisywała (tabele 2 i 3). Badani odpowiadając na to pytanie mogli wskazać na więcej niż jedną, a maksymalnie trzy grupy *rasowe* uważane przez nich jako „gorsze” oraz podać przy nich uzasadnienia dokonania takiego wyboru.

Tabela 2 przedstawia listę „gorszych” *ras* wskazaną przez badanych. Dzieciństwu (1%) respondentów ze wspomnianej grupy 89 badanych uznało, że zgadzają się z poglądem o nierówności *ras*, ale nie wskazali oni, jakie *rasy* są rzeczywiście, ich zdaniem, gorsze. Udzielili oni odpowiedzi typu „to zależy; różnie” lub „wszyscy poza Polakami”. Pozostałych 80 osób wymieniło różne grupy klasyfikowane przez nich jako *rasowe*, które uważają za „gorsze”. Wskazane przez respondentów „gorsze” *rasy* można podzielić na kilka kategorii. Zaczniemy od tego, że po pierwsze, przynależność *rasowa* dla naszych badanych oznaczała przede wszystkim bycie wyznawcą odmiennej od chrześcijaństwa religii, jaką jest islam, którą łączyli z fanatyzmem religijnym i zagrożeniem terrorystycznym. Może być ona związana z szerokim etnonimem (określeniem grupy językowej) „Arabowie”. I jest ono związane żywymi w momencie przeprowadzenia sondażu wiosną 2018 roku skutkami społecznego odbioru kryzysu migracyjnego z 2015 roku (Thérová, 2022), mającymi skutki w zdecydowanie negatywnym nastawieniu do tej grupy, która była wówczas w momencie badania najgorzej postrzegana przez badanych Polaków (62% badanych wyraziło wobec nich niechęć, a jedynie 10% sympatię; Omyła-Rudzka, 2018, s. 2). Po drugie, dla pewnej części respondentów synonimem przynależności *rasowej* były dostrzegane wyraźne cechy fenotypiczne (jak kolor skóry) oraz zamieszkiwanie określonego regionu świata, jakim jest Afryka. Tutaj ujawniły się także wypowiedzi mówiące o dumie z przynależności do *rasy* „białej”. Po trzecie, przynależność do kategorii *rasowej* była związana z uczestnictwem w konkretnej grupie etnicznej bądź narodowej, nawet w wypadku bliskich nam geograficznie i kulturowo grup narodowych jak Ukraińcy, Niemcy, Cyganie, Żydzi i Ruscy (wymieniane były jeszcze tak egzotyczne grupy jak Indianie i Pigmeje). Pojawiła się tutaj także trudność w analizie tych wyników, gdyż do końca nie wiemy, czy osoby mówiące o Rosjanach, Ukraińcach itp. jako odrębnych kategoriach *rasowych* zakładały, że różnią się oni nie tylko kulturowo (etnicznie), ale także pod względem cech fizycznych (fenotypicznych)? W tym wypadku pojęcie

rasy było ignorowane i odnoszone do przynależności narodowej (państwowej), a czasami także kulturowej, religijnej lub językowej lub też do tych grup, które nie były lubiane przez badanych. I wreszcie po czwarte, niektórzy badani postrzegali *rasę* w kategoriach zacofania cywilizacyjnego, gdzie za *rasę* gorszą uważane były społeczności gorzej sobie radzące gospodarczo w świecie, generalnie ekonomicznie zacofane i biedniejsze.

Tabela 2. Typy odpowiedzi na pytanie „Jakie rasy są gorsze?” (2018 rok)

Lp.	Określenie „gorszej” rasy	Wynik liczbowy i %*
1.	Arabowie	34 (3%)
2.	O ciemnej karnacji (ciemnoskórzy, rasy ciemne)	14 (2%)
3.	Murzyni	11 (1%)
4.	Wyznawcy islamu	8 (1%)
5.	Cyganie**	5
6.	Żydzi	4
7.	Ludzie o innym kolorze skóry niż biały (ja jestem dumny, że urodziłem się biały)	3
8.	Wszyscy poza Polakami	2
9.	Mieszkańcy Afryki	2
10.	Turcja	2
11.	Rumunia	2
12.	Ukraińcy	2
13.	Ruscy	2
14.	Ludzie robiący zło (gorsi są ci, co wyznają dziwną wiarę i podkładają bomby, robią zamachy, fanatycy religijni)	2
15.	Chińczycy	1
16.	Pigmeje	1
17.	Mieszkańcy Syrii	1
18.	Afro-Amerykanie	1
19.	Niemcy	1
20.	Hindusi	1
21.	Indianie	1
22.	Rasy biedniejsze	1
23.	To zależy, różnie	9 (1%)

* Ze względu na małe liczebności, tylko w niektórych wypadkach mogliśmy podać odsetki odnoszone do całości badanej populacji, dlatego w tabelach oraz w opisie ich wyników operujemy głównie liczbami. Na pytanie „Jakie rasy są gorsze i dlaczego?” można było udzielić kilku odpowiedzi.

** Określenie oryginalne podawane przez badanych, podobnie jak i inne etnonimy zawarte w tabeli.

Źródło: wyniki sondażu „Swoi i obcy po trzydziestu latach”, Warszawa: Kantar, sierpień 2018.

Tabela 3. Porównanie odpowiedzi na pytanie „Jakie rasy są gorsze?” w 1988 i 2018 roku*

Lp.	1988		2018	
	Określenie „gorszej” rasy	Wynik	Określenie „gorszej” rasy	Wynik
1.	„Murzyni”	78	Arabowie	34
2.	Arabowie	20	O „ciemnej karnacji”	14
3.	Żydzi	6	„Murzyni”	11
4.	Chińczycy	6	Wyznawcy islamu	8
5.	Rasa „biała” jako lepsza	4	Cyganie	5
6.	Ukraińcy	4	Żydzi	4
7.	Indianie	3	Ludzie o innym kolorze skóry niż biały	3
8.	Mulaci	2	Wszyscy poza Polakami	2
9.	Rosjanie	2	Mieszkańcy Afryki	2
10.	Polacy	1	Turcja	2
11.	Rasa nordycka	1	Rumunia	2
12.			Ukraińcy	2
13.			Ruscy	2
14.			Ludzie robiący zło (gorsi są ci, co wyznają dziwną wiarę i podkładają bomby, robią zamachy, fanatycy religijni)	2
15.			Inne (różne)	8
16.	Wskazanie na „gorszość” rasy bez jej określenia	13	Wskazanie na „gorszość” rasy bez jej określenia	9
17.	Razem	136		110

Źródło: Nowicka, 1990, s. 196–198; wyniki sondażu „Swoi i obcy po trzydziestu latach”, Warszawa: Kantar, sierpień 2018.

Porównajmy wyniki dotyczące zmian określeń „rasy gorszej” między latami 1988 a 2018 (tabela 3).

W 1988 roku najczęściej jako przedstawiciele „gorszej rasy” byli wymieniani „Murzyni” (ponad połowa wskazań), a następnie Arabowie, Żydzi, Chińczycy, Ukraińcy, Indianie, Mulaci, Rosjanie, Cyganie oraz Polacy i rasa nordycka (po jednej osobie). W tej wyliczance znalazło się także określenie „rasy białej” jako lepszej. Po trzech dekadach nastąpiła w 2018 roku zmiana, gdyż najczęściej wymienianymi przykładami byli Arabowie, wyznawcy islamu oraz „Murzyni” i osoby o ciemnej karnacji. Choć w końcu lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku Arabowie i wyznawcy islamu byli dla społeczeństwa polskiego grupą odległą i egzotyczną, kojarzoną z przyjeżdżającymi do Polski przedsiębiorcami lub studentami z państw arabskich, to po 2001 roku w świadomości społecznej

i w dyskursie publicznym zaczął dominować obraz muzułmanina-terrorysty, który został dodatkowo wzmocniony wydarzeniami związane z kryzysem migracyjnym w 2015 roku i jego skutkami w świadomości społecznej. Widać to zwłaszcza w długofalowych badaniach CBOS-u nad stosunkiem Polaków do innych narodów, w których Arabowie byli postrzegani jako grupa, wobec której wyrażamy najmniej sympatii (choć od 2022 roku stali się nimi Rosjanie). Po wydarzeniach związanych z atakami terrorystycznymi w Europie w 2005 roku lub kryzysem migracyjnym w 2015 roku sympatia wobec nich spadała do poziomu 8–9%, a niechęć wyrażało prawie 70% badanych (Omyła-Rudzka, 2023, s. 4–5).

Uzasadnienia hierarchizujących różnic rasowych w 2018 i 1988 roku

Przejdźmy do podawanych przez badanych uzasadnień niższości („gorszości”) wskazywanych przez nich poszczególnych kategorii *rasowych* w 2018 roku (tabela 4).

Podawane przez badanych uzasadnienia „gorszości” przynależności do poszczególnych grup *rasowych* można również podzielić na kilka typów. Pierwszym z nich są przekonania o odmienności religijnej, związanej głównie (jak się wydaje) z przynależnością do islamu. Duża część tej argumentacji zakłada nie tylko samą odmienność wyznaniową, ale także związany z nią fanatyzm religijny prowadzący do terroryzmu oraz przekonanie o prozelityzmie wyznaniowym (punkty 1, 2 i 9 w tabeli; łącznie 41 uzasadnień). Drugim najliczniejszym typem odpowiedzi są uzasadnienia odnoszące się do cech wskazujących na odmienność kulturową *ras* uznanych za „gorsze”. Tutaj pojawiały się wypowiedzi wskazujące na ich lenistwo i wykorzystywanie pomocy socjalnej, złe wychowanie, budzenie agresji, brak higieny oraz „zamknięcie się” (punkty 5, 7, 8, 10, 14 i 18 w tabeli; łącznie 24 uzasadnienia). Kolejnym typem uzasadnień są wypowiedzi, które odnoszą się do słabości i zacofania cywilizacyjnego *ras* uznanych za „gorsze”. Możemy je określić jako „empatyczne”, gdyż pojawiają się tutaj opinie o wielowiekowym wyzysku *rasy* czarnej przez *rasę* białą, trudniejszej sytuacji osób należących do grup pochodzących z regionów ogarniętych wojnami i ich wykorzystywaniu przez innych (przez przedstawicieli *rasy* „białej”). Jest to także opisywane jako skutek historii nierównych relacji politycznych i pokoleniowego dziedziczenia niższego statusu, w tym także wykształcenia (punkty 4, 6, 15 i 17 w tabeli; łącznie 17 uzasadnień). Ten typ przekonań może być potraktowany jako przykład przekonania, że nie tyle ta *rasa* jest gorsza, ile właśnie ci inni i historia kolonialna gorzej potraktowała ich przedstawicieli – doświadczyli wyzysku i poniżenia. Następnym typem uzasadnień były argumenty „czysto *rasowe*”, które opierały się na przekonaniu o wyższości *rasy* białej lub samych

Tabela 4. Uzasadnienia „gorszości” rasowej w 2018 roku

Lp.	Uzasadnienia „gorszości” rasowej	Wynik liczbowy i %
1.	Fanatyzm religijny i terroryzm (te, które mają dziwną religię; jak można ginąć samemu odbierając sobie życie; uważam, że ta nacja jest nie nadająca się do współżycia z innymi narodami)	25 (2%)
2.	Odmienność religijna (no bo mają inną religię)	11 (1%)
3.	Różni nas kolor (ja jestem dumny, że urodziłem się biały)	7 (1%)
4.	Rasa wykorzystywana przez innych (są oni wykorzystywani; ciężko pracują bogacą się na ich krajach biali; rasa czarna od zawsze była pokonywana przez białą)	7 (1%)
5.	Lenistwo i wykorzystywanie innych (bo są nierobami; za darmo chcieliby pasożytować na innych; zasiłki brać tylko)	7 (1%)
6.	Zacofanie cywilizacyjne (jedni są rozwinięci drudzy nie, ale może to nie wynika z rasy, a z warunków, w których żyli w przeszłości i przechodzi to na pokolenia; nic nie zrobili dla rozwoju)	7 (1%)
7.	Różnica w wychowaniu i obyczajach (wszystko zależy od wychowania; nie przestrzegają zasad; jedni bardziej kłótlivi drudzy bardziej spokojni)	5
8.	Zły stosunek do innych ludzi (są chamscy i niemili, kombinatorzy, oszuści i cwaniaki)	5
9.	Ekspansja i prozelityzm religijny (nie chcą się integrować, chcą wszystkim narzucać islam; są wyznawcami Boga, który nie toleruje innych Bogów)	5
10.	Brudni (roznoszą choroby)	4
11.	Odrzucenie rasizmu (biała rasa uważa się za lepszą, uzurpuje sobie prawo bycia lepszą)	4
12.	Krzywdzili Polskę i Polaków (dużo krzywd zrobili dla ludności polskiej; nie lubią Polaków; gaz zakręci)	4
13.	Polacy są najlepsi (wszystkie są gorsze oprócz Polski)	3
14.	Budzą agresję (wzbudzają agresję u innych)	2
15.	Słabo wykształceni	2
16.	Dzicz	1
17.	Są w trudniejszej sytuacji (bo im ciężiej znaleźć pracę, trudniej zdobyć zaufanie, trudniej polubić, ze względu na wojny tam prowadzone)	1
18.	Są zamknięci	1
19.	Nie wiem	2

* Ze względu na małe liczebności tylko w niektórych wypadkach mogliśmy podać odsetki odnoszone do całości badanej populacji, dlatego w tabelach oraz w opisie ich wyników operujemy głównie liczbami. Na pytanie „Jakie rasy są gorsze i dlaczego?” można było udzielić kilku odpowiedzi.

Źródło: wyniki sondażu „Swoi i obcy po trzydziestu latach”, Warszawa: Kantar, sierpień 2018.

Polaków nad innymi grupami *rasowymi* (punkty 3, 11 i 13 w tabeli; łącznie 14 uzasadnień). Ostatnim typem odpowiedzi były opinie wskazujące na grupy wrogie Polsce jak „rasy gorsze”, wśród których obecne były odniesienia historyczne, jak i współczesne fakty w postaci wypowiedzi mówiącej o groźbie zamknięcia dostaw gazu (punkt 12 w tabeli; łącznie 4 uzasadnienia). Odpowiedzi takich jest na tyle liczbowo mało, że można było sprawdzić, że uzasadnienia te dotyczyły Ukraińców, Rosjan („Ruskich”), Cyganów i Niemców.

Porównajmy uzasadnienia „gorszości ras” z 2018 roku z tymi, które pochodzą z badania z 1988 roku. Respondenci poszukiwali wówczas ich źródeł, podobnie jak w 2018 roku, nie tyle w cechach fenotypicznych, ile w warunkach ich życia, stopniu rozwoju gospodarczego i kulturowego oraz w przeszłości kolonialnej. Należały do nich określenia związane z lenistwem i innymi cechami wpływającymi na niski poziom materialny życia (niski poziom cywilizacyjny, brud, bieda, mała higiena osobista), niższością kulturową (w postaci dziwnych i obcych nam obyczajów, trudności w porozumiewaniu się, dzikości), cechami budowy antropologicznej (jak kolorem skóry, niższymi zdolnościami intelektualnymi i wrodzonymi wadami charakteru), wadami charakteru (takim jak złodziejstwo, nieuczciwość, cwaniactwo, agresywność, niechęć do innych *ras*, a zwłaszcza do białych, żądza władzy i okrucieństwo) oraz przyczynami zewnętrznymi w postaci klimatu, położenia geograficznego oraz skutków polityki prowadzonej przez inne państwa (Nowicka, 1990, s. 198–199, 204–205). To, co różni oba układy uzasadnień, to silniejsze wskazania na odmienność religijną i poczucie zagrożenia terroryzmem w 2018 roku.

Podsumowując tę część artykułu poświęconą analizie danych sondażowych stwierdzamy, że mamy po pierwsze do czynienia ze zróżnicowanym zbiorem określeń dotyczących postrzegania pojęcia *rasy* (przynależności *rasowej*) w społeczeństwie polskim. Zaczynają się one od wskazywania cech fenotypicznych i zamieszkiwania określonego regionu świata, poprzez wyznawanie danej religii i historię ich kolonialnego wykorzystywania oraz przez reprezentowane odrębne cechy etniczne i narodowe, a kończą na podkreśleniu niższego statusu cywilizacyjnego w świecie. I po drugie, dla odpowiedzi uzasadniających „gorszość” wymienionych przez nich grup *rasowych* było stosunkowo rzadkie odwoływanie się do cech biologicznych (fenotypicznych), zaś zdecydowaną przewagę miały te określenia, które nawiązywały do przynależności religijnej i narodowej (etnicznej), wyrażających się w różnych formach zagrożenia płynących z określonych zbiorowości, a także w ocenie ich warunków życia i pozycji cywilizacyjnej oraz w ich stereotypowych cechach kulturowych.

Rozumienie pojęcia *rasa* wśród studentów warszawskich uczelni wyższych

Po opracowaniu wyników badania sondażowego z 2018 roku podjęliśmy decyzję o przeprowadzeniu badania jakościowego pogłębiającego niektóre aspekty rozumienia pojęcia *rasy*. Zdecydowaliśmy się na jego przeprowadzenie wśród starannie wybranej, wąskiej grupy badanych, byli to młodzi ludzie studiujący na wyższych uczelniach w Warszawie. Wybór grupy badanych nie był przypadkowy. Wiązał się on z jednej strony z dążeniem do pogłębienia rozumienia analizowanych wyników badania sondażowego z 2018 roku, a z drugiej strony oczekiwaliśmy, że przekonania tej właśnie grupy, ze względu na młody wiek i ambitne kształcenie się w wymagających dyscyplinach, mogą być dla naszej diagnozy istotne wskazując prawdopodobne kierunki ewolucji poglądów naszego społeczeństwa jako całości na temat różnorodności *rasowej* ludzkości. Docieraliśmy w czasie wywiadów do toku rozumowania i języka, którym młodzi Polacy posługują się mówiąc w rozmowie z badaczem o *rasie* i rasizmie we współczesnym społeczeństwie polskim.

Wiosną 2022 roku zostało przeprowadzonych łącznie 26 wywiadów, w tym z 11 kobietami i 15 mężczyznami, którzy byli w wieku od 20 do 25 lat. Wszyscy byli studentami warszawskich uczelni wyższych, w tym Uniwersytetu Warszawskiego (prawo, politologia, lingwistyka stosowana i fizyka) – 11 osób, Politechniki Warszawskiej – (Wydział Mechaniczny, Energetyki i Lotnictwa) 8 osób, Akademii Leona Koźmińskiego – 2 osoby (zarządzanie i finanse), Uniwersytetu SWPS (psychologia) – 2 osoby, Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego – 1 osoba (prawo), Akademii Sztuk Pięknych – 1 osoba i Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego – 1 osoba (farmacja). Większość z nich była mieszkańcami Warszawy (22 osoby), a pozostali pochodzili z mniejszych ośrodków miejskich (4 osoby). Wywiady były przeprowadzone w większości w miejscu obecnego zamieszkania rozmówców, trwały około jednej godziny. Przed rozpoczęciem wywiadu rozmówcy byli informowani o problematyce wywiadu. Scenariusz wywiadu nawiązywał do tematyki analizowanych wcześniej pytań sondażowych i skupiał się wokół sensu oraz różnych aspektów pojęcia *rasa*.

Wstępne pytanie brzmiało: „Jak definiujesz (lub: rozumiesz) pojęcie *rasy*?”. W dalszych etapach wywiadu uściślając były zadawane kolejne pytania: „Jak rozpoznajesz osobę należącą do innej *rasy*?”, „Czym według Ciebie różnią się od siebie przedstawiciele różnych *ras*?” oraz „Jak określiłbyś swoją *rasę* (tę, do której przynależysz)?”. Następnie przechodziliśmy do pytania o przejawy rasizmu, przede wszystkim w najbliższym otoczeniu, ale także generalnie w społeczeństwie polskim. We wszystkich tych pytaniach użyliśmy celowo słowa *rasa*, gdyż otwarte jego użycie mogło dać szczególnie ważny efekt badawczy w badaniu jakościowym. Okazało się jednak, że problem rozumienia pojęcia *rasa*

i *rasowych* podziałów ludzkości to temat, który nasi badani studenci postrzegali przede wszystkim jako niezręczny i kłopotliwy, a nawet niepokojący. Już w trakcie nawiązywania osobistego kontaktu oraz prowadzenia wywiadów odnotowaliśmy po stronie rozmówców zakłopotanie, a nawet otwarcie wyrażaną niechęć do rozmowy na temat ich poglądów dotyczących pojęcia *rasy*. Wiązało się to z wprost wyrażaną obawą przed grożącym włączeniem ich do kategorii „rasistów”.

Dla naszych rozmówców słowo *rasa* lub „*rasowa* odmienność” nabierały budzących lęk i niechęć skojarzeń, dlatego bezpieczniej okazało się unikać tematu. Niektórzy podkreślali, że „nie zwracają uwagi” na odmienności *rasowe*:

Wydaje mi się że wytworzył się we mnie taki „firewall” i staram się zupełnie o tym nie myśleć. Pewnie gdzieś podświadomie i tak to robię, ale staram się do takiego świadomego rozważania nie dopuszczać [W17].

Niektórzy dodawali, że termin *rasa* jest zdyskwalifikowany naukowo, choć potocznie ciągle jest w użyciu:

jest to takie niejednoznaczne pojęcie, ciężko go używać tak bardzo poprawnie, żeby to oddawało rzeczywistość, więc takie jest moje podejście do tego. Ja raczej też bym chyba starał się nie używać, ale chyba w potocznej mowie się zdarza [W12; W3, W1, 2].

Inni wyrażali niechęć do posługiwania się pojęciem *rasa* mówiąc, że jest ono obraźliwe i pejoratywne [W11; W7]. W ten sposób tematyka tej odrębności była w czasie rozmowy otoczona barierami psychologicznymi budując sferę zagrożenia i niechęci do bycia postrzeganym jako osoba uprzedzona *rasowo* (Bieńkowski i in., 2024, s. 91).

Większość z badanych udało się mimo to skłonić do odpowiedzi na bardziej szczegółowe pytania. Zawarte w ich wypowiedziach właściwości postrzegania przynależności *rasowej* przedstawicieli tych odmiennych grup dotyczyły cech fenotypicznych, a w tym przede wszystkim koloru skóry i rysów twarzy:

poznają rasę po wyglądzie zewnętrznym – kolorze skóry, kształcie oczu, nosa, ust [W15; W4]

oraz ubioru

No wydaje mi się, że zazwyczaj przez kolor skóry i też przez cechy charakterystyczne: ubiór, styl... nie wiem burkę tak jak noszą islamiści albo turban, jeżeli chodzi o hindusów [W2; W5].

Niektórzy z nich domagali się jednak bardziej naukowego uściślenia definicji:

To wymaga takiego dobrego zdefiniowania, co jest moją rasą, gdzie ona się kończy. Po pierwsze to będzie kolor skóry i stąd ta nazwa się wzięła. Druga rzecz – jakaś taka, nie

wiem... Ogólna budowa twarzy... Trudne to do opisanie. Ja tak to widzę. Cóż... trudno mi to zdefiniować, ale jak widzę to wiem o co chodzi. To są te cechy. Tak jak mówię: budowa twarzy i tak trochę kolor skóry to są takie dwie cechy, na które patrzę jak określam moją rasę czy inną rasę [W1].

Na prośbę o opisanie przykładowej osoby o odmiennej rasie typowa była następująca wypowiedź:

No to powiedzmy, że jest to czarny... czarnoskóry mężczyzna, ma duże usta i nos, jest raczej wysoki, dobrze zbudowany...yyy.. ma ciemne kręcone włosy, ciemne oczy [W16].

Można więc powiedzieć, że „typową” osobą o odmiennej rasie, która występuje w pierwszych skojarzeniach studentów, jest osoba czarnoskóra (por. rozważania Oliwii Bosomtwe na temat „niebiałych Polek i Polaków” traktowanych jako „mniejszość wizualna” – Bosomtwe, 2024; Bieńkowski i in., 2024, s. 107). Możemy domniemywać, że przeciwstawienie „rasy białej” i „rasy czarnej” wyrasta z zakorzenionych głębszych warstw poczucia obcości i swojskości. Zauważane jest kontrastujące przeciwstawianie sobie rasy białej rasy czarnej, co z jednej strony jest przypisywane czynnikowi historycznego niewolnictwa i segregacji rasowej, a z drugiej strony obecności tego tematu w amerykańskiej kulturze popularnej, manifestującej szeroko treści w środkach masowego przekazu. Efektem jest używanie błędnie terminu „Afro-Amerykanie” z założeniem, że odnosi się do całej kategorii osób rasy czarnej (negroidalnej). Wahanie i zakłopotanie towarzyszyło wypowiedziom naszych rozmówców na temat tej ostatniej rasy:

nie wiem, rasa czarna, tak mógłbym nazwać ludzi z Afryki. Nie wiem, jakie by było konkretne określenie [W15].

Rozmówcy nie tylko zwracali uwagę na fenotypiczne cechy biologiczne, ale, zwykle w drugiej kolejności, wskazywali na różnice kulturowe. Czasem zresztą to one są wskazywane z większym naciskiem:

No to fizycznie oczywiście, znaczy zależy, ale kolorytem skóry, pewnie też kulturą, stylem bycia, być może też religią, wierzeniami, historią, tradycjami, myślę, że takimi rzeczami [W11].

Prawie zawsze obok wskazania na cechy ściśle fenotypiczne pojawiały się w wypowiedziach specyficzne cechy kulturowe, a także na poziomie rozwoju cywilizacyjnego grupy:

To jest dobre pytanie, a nawet dwa pytania, ponieważ swoją rasę definiuję głównie poprzez biały kolor skóry. Cóż jeszcze powinnam powiedzieć? Specyficzny wygląd to na pewno – wygląd twarzy. No i pewnego rodzaju też poziom cywilizacji [W3].

Opisując z kolei „własną rasę” odwoływano się częściej do cech kulturowych: stylu życia, stosunków międzyludzkich [W16], choć mówiono często o „białej karnacji”. Wszyscy nasi rozmówcy określali swoją *rasę* jako „białą” lub jako europejską. O ile cechy „innych ras” wymieniane były z łatwością, o tyle nie pojawiły się w opisach podziałów rasowych żadne specyficzne szczegółowo opisane cechy „*ras*y własnej” poza historycznie ukształtowaną pozycją dominacji politycznej, kulturowej, gospodarczej i cywilizacyjnej. „*Rasa* własna” badanych pełniła rolę „naturalnej” i „oczywistej” przynależności, stając się markerem ułatwiający opis „innych” grup *rasowych*.

Podczas wywiadów poruszaliśmy także kwestię uzasadnień podziałów rasowych. Rozmówcy wiązali przyczyny różnic fizycznych między ludźmi głównie z pochodzeniem z różnych kontynentów i warunków przyrodniczych. W wywiadach pojawił się spontanicznie istotny dla naszych rozważań temat domniemania hierarchii ras, wyższości jednej wobec innej, docierając w ten sposób do rdzenia poglądów rasistowskich. W tej kwestii wszyscy rozmówcy zgadzali się stwierdzając, że o zjawisku „hierarchii grup *rasowych*” w ogóle nie można mówić. Podkreślali, iż sprawność intelektualna i wiedza jest to

kwestia kwalifikacji, które każdy może zdobyć niezależnie, jakiej jest rasy lub kultury, w jakiej został wychowany [W3].

Ponadto stanowczo podkreślali, że godna potępienia jest dominacja jednej *ras*y nad innymi i myśli o hierarchiczności *ras*. Jednak zauważali, że zdarzają się tak myślący ludzie „zwłaszcza że *jest więcej białych ludzi na świecie*” [W3].

Przekonanie o wyższości jednej *ras*y nad innymi, utożsamiane było także nacjonalizmem:

że na przykład biały jest lepszy od każdego innego no to wiadomo, że taka osoba jest po prostu nacjonalistą i jest rasistą [W2],

a także z seksizmem:

W społeczeństwie panuje przeświadczenie, że najwyższe miejsce w hierarchii znajdują biali heteroseksualni mężczyźni [W13].

W różnych momentach wywiadu pojawiały się również deklaracje ideologiczne, gdyż część badanych wypowiadała się otwarcie w duchu antyrasistowskim wskazując na tendencję Europejczyków do dominacji politycznej i kulturowej nad odmiennymi fenotypicznie grupami ludzi:

mają eksport swoich wartości i światopoglądu do innych państw. To znaczy, to widać w naszej cywilizacji zachodniej jak Amerykanie eksportują tę swoją kulturę na inne kraje [W13].

To w tak rozumianej dominacji poszukiwane jest źródło negatywnego postrzegania i wartościowania kulturowej odmienności.

Kiedy pojawiło się pytanie o to, z czego wynika zwracanie uwagi Polaków na ludzi odmiennych pod względem zewnętrznej fizjonomii pojawiła się odpowiedź odrzucająca rasistowskie źródła tego zjawiska:

Myszę, że po prostu rzeczy, że tak powiem niecodzienne przyciągają nasz wzrok i to może być po prostu osoba, która ma ciemniejszą skórę, ma nie wiem... skośne oczy, jak to się mówi, ale to samo tyczy się tego powiedzmy jak ktoś biały ubiera się jakoś ekstrawagancko czy jakoś tak kolorowo, co przyciąga wzrok po prostu. Raczej to jest taki odruch, że to co odmienne przyciąga nasz wzrok [W10].

Badani zwracali uwagę na rasistowskie elementy naszego języka wyrażające się np. w powiedzonkach typu: *sto lat za Murzynami, jesteście bardziej zacofani niż Murzyni* albo *co dzieli ludzi od zwierząt? Morze Śródziemne* [W10, W11]. Przywoływane było pejoratywne określenie „ciapaty” używane wobec osób o ciemniejszym (w domyśle: od białego ideału) kolorze skóry [W14]. Można byłoby więc mówić o zjawisku „ukrytego rasizmu”, a w każdym razie o świadomości przejawów tego rodzaju postawy. Wszyscy badani wiedzieli, że rasistowskie incydenty zdarzają się w Polsce, choć nie są one na „porządku dziennym”, podobnie jak przypadki dyskryminacji na tle *rasowym*. Jednakże z rozmów wynika, że nie można wskazać na zaobserwowane osobiście zachowania rasistowskie: *Nie mogę sobie przypomnieć. Raczej nie* [W4]. Ponadto większość z nich była przekonana, że nikt z ich najbliższego otoczenia nie posunąłby się do tego rodzaju zachowań.

Podsumowując, badani warszawscy studenci prezentowali poglądy wyrażające dystans do uprzedzeń i stereotypów wiążących różne cechy kulturowe i społeczne z cechami fenotypicznymi. Niechęć do używania pojęcia *rasa* i zajmowania się tą problematyką wynikała według ich własnej argumentacji z tego, że jest ono niepotrzebne i, co ważniejsze, historycznie przebrzmiałe. Towarzyszyła temu jednak obecność rozbudowanych poglądów na wiele aspektów społecznych i psychologicznych problematyki *rasowej*. Porównując statystycznie reprezentatywne dane ogólnopolskie z sondażu z 2018 roku możemy stwierdzić, że wybrana do prowadzenia pogłębionych wywiadów grupa studentów stołecznych szkół wyższych reprezentuje wyraziste antyrasistowskie, dobrze ukształtowane poglądy, nie przywiązując wagi do różnicowania ludzkości w zakresie cech fenotypicznych i koncentrując się na analizie oddziaływania czynników przyrodniczych, historycznych i cywilizacyjnych w konstruowaniu różnorodności w świecie ludzkim. Sądzimy, że być może wybrana do badania grupa będzie stanowiła wskaźnik kierunku rozwoju postaw całego społeczeństwa w interesującym nas zakresie.

Podsumowanie

Na koniec spróbujmy odpowiedzieć na pytania postawione na początku artykułu. Pierwsze z nich dotyczyło tego, jak badani rozumieli pojęcie *rasa*. Jak świadczą nasze badania, termin ten miał dla nich charakter wieloznaczny, obejmując różnorodne przypadki wiązania cech kulturowych i społecznych z wybranymi cechami fizycznymi (fenotypicznymi). Badani Polacy, zarówno w badaniu sondażowym, jak i jakościowym, postrzegali pojęcie *rasy* przede wszystkim w kategoriach dystynkcji organizującej podział ludzkości w oparciu o łatwo dostrzegalne, wybrane i powtarzalne, cechy fenotypiczne jednostek, które jednocześnie łączyli z obecnymi podziałami gospodarczymi, kulturowymi i cywilizacyjnymi w całym globalnym świecie (Wielgosz, 2021, s. 311–318). Szczególnego znaczenia nabrały tutaj wyznaczniki przynależności religijnej, w tym przede wszystkim odniesienia do islamu. Z jednej strony wpływ miały na to doświadczenia związane z globalnymi ruchami migracyjnymi oraz postrzeganiem islamu jako religii zagrażającej społeczeństwu europejskiego kręgu kulturowego. Wyznawcy islamu byli odbierani w kategoriach *rasowych*, a także jako źródło zagrożenia terrorystycznego oraz społecznego. Nasi badani zarówno w ogólnopolskich badaniach reprezentatywnych, jak i w badaniu jakościowym podkreślali rolę hierarchii cywilizacyjnej związanej z poziomem rozwoju gospodarczego oraz materialnymi warunkami życia w odległych krajach.

Po drugie, porównując wyniki badań sondażowych z lat 1988 – 2018 możemy stwierdzić, że coraz mniej osób w naszym kraju jest przekonanych o „wyższości” („lepszości”) lub „niższości” („gorszości”) jednych grup *rasowych* wobec innych. W świetle badania z 2018 roku prawie co dziesiąty badany deklarował opinię o hierarchicznym układzie grup *rasowych* (o istnieniu *ras* lepszych i gorszych). Byli to głównie mężczyźni, starsi wiekiem, słabiej wykształceni, mający za sobą doświadczenia pracy za granicą oraz optujące za zamknięciem kraju na przyjazdy cudzoziemców do Polski. Przypuszczamy, że wraz z rosnącym odsetkiem osób legitymujących się wyższym wykształceniem będzie rósł odsetek osób myślących w duchu przeciwnym, którzy nie będą uznawać hierarchii grup ludzkich i podziałów *rasowych* w świecie.

Zarazem należy jednak pamiętać, że pytanie o *rasę* i podziały *rasowe* stanowiło trudne wyzwanie poznawcze dla badanych w obu relacjonowanych przez nas typach badań. Przyczyniała się do tego, jak sądzymy, wieloznaczność samego pojęcia *rasa* w zastosowaniu do gatunku ludzkiego, jak również względy autoprezentacyjne – obawy przed przekroczeniem granicy poprawności politycznej, a więc przed zaklasyfikowaniem do kategorii „rasistów”. One też mogły być źródłem dużej liczby odpowiedzi „trudno powiedzieć” w sondażach, jak też niechętnemu nastawieniu wobec samego badania opartego na stosowaniu terminu *rasa* i używania go w trakcie prowadzenia wywiadów.

Po trzecie, staraliśmy się odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób badani szukali psychologicznych i społecznych źródeł widzenia świata ludzkiego w kategoriach podziałów *rasowych* w Polsce, jak i w perspektywie globalnej. Badani postrzegali różnicowanie świata ludzkiego przede wszystkim w terminach różnic cywilizacyjnych i kulturowych, różnorodność fenotypiczną traktując jako nieistotną. Brak było w odpowiedziach śladów dyskusji na temat różnych stopni „białości” i różnicowań fenotypicznych, nawet w opisie takich ogromnych liczebnie narodów, jak np. chińskiego czy „rasy mongoloidalnej” (Nowicka i Zhanaev, 2022, s. 41–43). Dlatego możemy sądzić, że różnice fenotypiczne pozostają nadal stosunkowo mało istotnym wątkiem myślenia w naszym społeczeństwie. Sprawą, która pozostała jednak niezmienna na przestrzeni trzydziestu ostatnich lat, jest kulturowo-cywilizacyjny wymiar polskiego sposobu myślenia o *rasie*. Dla badanych zarówno o odrębności *rasowej* pewnych grup, jak i o ich ewentualnej pozycji decydowały częściej kwestie cywilizacyjne (stopień rozwoju gospodarczego i społecznego oraz miejsce w globalnej hierarchii państw) i kulturowe niż kwestie oparte na różnicach fenotypicznych.

Bibliografia

- Adekoya, R. (2023). *It's Not About Whiteness, It's About Wealth*. Little, Brown Book Group.
- Augustyn, A. (2013). *Margaret Ohia w rozmowie z Anetą Augustyn. Uwiera mnie Murzynek Bambo*, „Gazeta Wyborcza”, 19.10, (<https://wyborcza.pl/magazy-n/7,124059,14805929,uwiera-mnie-murzynek-bambo.html>, dostęp 10.11.2023).
- Balestra, C., Fleischer, L. (2018). Diversity statistics in the OECD: How do OECD countries collect data on ethnic, racial and indigenous identity?, *OECD Statistics Working Papers*, 18 November.
- Balogun, B. (2019). Racialised Migration – from the Perspective of Colour in Poland. W: K. Górak-Sosnowska, M. Pachocka, J. Misiuna (Red.). *Muslim Minorities and the Refugee Crisis in Europe* (pp. 255–264). Szkoła Główna Handlowa.
- Balogun, B. (2020). Race and racism in Poland: Theorising and contextualising ‘Polish-centrism’, *The Sociological Review*, 68(6), 1196–1211. <https://doi.org/10.1177/0038026120928883>
- Bieńkowski, M., Winiewski, M., Ohia-Nowak, M. (2024). Rasizm wobec osób czarnych w Polsce. W: D. Bulska, M. Winiewski i M. Bilewicz (red.), *Uprzedzenia w Polsce. Postawy a ideologia polityczna* (s. 91–113). Wydawnictwo Liberi Libri.
- Blachnicka-Ciacek, D. Budginaite-Mackine, I. (2022). The ambiguous lives of ‘the other whites’: Class and racialisation of Eastern European migrants in the UK. *The Sociological Review*, 70(6), 1081–1099. <https://doi.org/10.1177/00380261221121218>
- Blaut, J.M. (1992). The Theory of cultural racism, *Antipode: A Radical Journal of Geography*, 23, 289–299, <https://doi.org/10.1111/J.1467-8330.1992.TB00448.X>

- Bosomtwe, O. (2024). *Jak biały człowiek. Opowieść o Polakach i innych*. Wydawnictwo: W.A.B.
- Brubaker, R. (2009). Ethnicity, Race, and Nationalism. *Annual Review of Sociology*, 35, 21–42. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-070308-115916>
- Brubaker, R. (2015). *Grounds for Difference*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674425293>
- Farkas, L. (2017). *Data collection in the field of ethnicity. Analysis and comparative review of equality data collection practices in the European Union*. Publications Office of the European Union.
- Gans, H. J. (2017). Racialization and racialization research. *Ethnic and Racial Studies*, 40(3), 341–352. <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1238497>
- Gawlewicz, A. (2016). Beyond openness and prejudice: the consequences of migrant encounters with difference. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(2), 256–272. <https://doi.org/10.1177/0308518X1560583>
- Giddens, A. (2012). *Socjologia. Wydanie nowe* (tłum. O Siara, A. Szulżycka, P. Tomanek). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gonzalez-Sobrinho, B., Goss, D. R. (2019). Exploring the mechanisms of racialization beyond the black–white binary. *Ethnic and Racial Studies*, 42(4), 505–510. <https://doi.org/10.1080/01419870.2018.1444781>
- Grunberg, S. (2016). Sensitive Populations and Self-reflexive Methods: Ethnographic Exploration of Race and Racism in Poland. *ASK: Research and Methods*, 25(1), 47–60.
- Hall, D., Mikulska-Jolles, A. (2016). *Uprzedzenia, strach czy niewiedza? Młodzi Polacy o powodach niechęci do przyjmowania uchodźców*. Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Hipsz, N. (2014). *Granice tolerancji – stosunek do wybranych grup mniejszościowych. Komunikat z badań*, 149. Centrum Badania Opinii Społecznej.
- Jasińska-Kania, A. (1989). Postawy Polaków wobec różnych narodów: sympatie i niechęci. *Kultura i Społeczeństwo*, 32(4), 147–161.
- Jaskułowski, K. (2021). The Politics of a National Identity Survey: Polishness, Whiteness and Racial Exclusion. *Nationalities Papers*, 49(6), 1082–1095. <https://doi.org/10.1017/nps.2020.68>
- Jędrzejko, P. (2015–2016). Bambo raz jeszcze, czyli krótka refleksja nad nauką tolerancji. *Czasopismo Pedagogiczne. The Journal of Pedagogy*, 1–2, 522–528.
- Kalin, A. (2012–2013). Poprawność polityczna Murzynka Bambo i małpki Fiki-Miki: (wariacje języka teorii w badaniach postkolonialnych – studium przypadków). *Literaturoznawstwo: historia, teoria, metodologia, krytyka*, 6–7(1–2), 73–94.
- Klaus, W., Winiarska, A. (2011). Dyskryminacja i nierówne traktowanie jako zjawisko społeczno-kulturowe. *Studia BAS*, 26(2), 9–40.
- Kościańska, A., Petryk, M. (2022). *Odejdź. Rzecz o polskim rasizmie*. Krytyka Polityczna.
- Krzemiński, I. (2000). Hasło „Rasizm”. W: Kwaśniewicz, W. i in. (red.), *Encyklopedia socjologii O – R*. Tom 3 (s. 277–282). Oficyna Naukowa.

- Krzyżanowski, M. (2020). Discursive shifts and the normalisation of racism: imaginaries of immigration, moral panics and the discourse of contemporary right-wing populism. *Social Semiotics*, 30(4), 431–448. <https://doi.org/10.1080/10350330.2020.1766199>
- Lamża, Ł. (2022). *Trudno powiedzieć. Co nauka mówi o rasie, chorobie, inteligencji i płci*. Wydawnictwo Czarne.
- Łaziński, M. (2014). Jeszcze o słowie Murzyn i o stereotypach. Po lekturze artykułu Margaret Ohii Mechanizmy dyskryminacji rasowej w systemie języka polskiego. *Przegląd Humanistyczny*, 446(5), 127–141.
- Łukasiewicz, K. (2012). Z dziejów ujmowania relacji rasy i kultury. *Prace Kulturoznawcze*. XIV(1), 193–199.
- Mikulska, A. (2010). *Rasizm w Polsce. Raport z badań wśród osób, które doświadczyły przemocy ze względu na swoje pochodzenie etniczne, rasowe lub narodowe*. Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Mincer, T. (2012). Kulturowe pojęcie rasy. *Prace Kulturoznawcze*, XIV(1), 115–128.
- Narkowicz, K. (2023). White enough, not white enough: racism and racialisation among Poles in the UK. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(2), 1–18. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2154913>
- Nowicka, E. (1979). *Afrykanie z wyboru: Afryka w świadomości Murzynów amerykańskich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowicka, E. (1990). Dystans wobec innych ras i narodów w społeczeństwie polskim. W: E. Nowicka (red.). *Swoi i obcy*. Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, 155–210.
- Nowicka, E. (2011). Badanie rasizmu: problemy metodologiczne. *Studia Migracyjne. Przegląd Polonijny*, 37(4), 121–144.
- Nowicka, E., Zhanaev, A. (2022). „Chińczyki trzymają się mocno”. Dynamika obrazu Chińczyka w Polsce (1988–2018). *Kultura i Społeczeństwo*, 66(3), 21–45. <https://doi.org/10.35757/KiS.2022.66.3.2>
- Nowicka, E., Łodziński, S. red. (1993). *Gość w dom. Studenci z krajów Trzeciego Świata w Polsce*. Oficyna Naukowa.
- Nowicka, E., Łodziński, S. (2001). *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988 – 1998*. Zakład Wydawniczy Nomos.
- Nowicka, E., Łodziński, S. (2021). *Długie trwanie narodu. Społeczne wymiary polskości (1988–2021)*. Collegium Civitas.
- Ohia, M. (2013). Mechanizmy dyskryminacji rasowej w systemie języka polskiego. *Przegląd Humanistyczny*, 57(5), 93–105.
- Omyła-Rudzka, M. (2018). *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań nr 37*. Centrum Badania Opinii Społecznej, marzec.
- Omyła-Rudzka, M. (2023). *Stosunek do innych narodów rok po wybuchu wojny na Ukrainie. Komunikat z badań nr 33*. Centrum Badania Opinii Społecznej, marzec.
- Ossowski, S. (1966). Więź społeczna i dziedzictwo krwi. W: tenże, *Dzieła*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Ostrowski, Ł. (2009). *Mowa o rasizmie: pojęcie rasizmu we współczesnej polskiej prasie antyfaszystowskiej i skrajnie nacjonalistycznej*. Wydawnictwo Trio.
- Paczesny, J. (2011). O niektórych problemach związanych z dyskursem antyrasistowskim: na przykładzie sporu o oświadczenie sejmowe posła Górskiego. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 7(3), 1–34. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.7.3.01>
- Pankowski, R. (2006). *Rasizm a kultura popularna*. Wydawnictwo Trio.
- Porter-Szűcs, B. (2022). Whiteness and Polishness. *Praktyka Teoretyczna*, 43(1), 239–248. <https://doi.org/10.19195/prt.2022.1.12>
- RPO (2023). *Informacja o działaniach podejmowanych przez Rzecznika Praw Obywatelskich na rzecz ochrony praw mniejszości narodowych i etnicznych w latach 2020 – 2022*. Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Rutland, P. (2021). Racism and Nationalism. *Nationalities Papers*, 50(4), 629–642. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.60>
- Sulek, A. (2013). Bambo, nasz koleżka. *Gazeta Wyborcza*. 25 października (<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,14841388,bambo-nasz-kolezka.html>, dostęp 10.11.2023).
- Switat, M. (2018). Rasizm i mechanizmy mu pokrewne w kontekście badań nad diasporą arabską w Polsce. *Studia Migracyjne. Przegląd Polonijny*, 167(1), 199–200. <https://doi.org/10.4467/25444972SMPP.18.009.8918>
- Szczurkiewicz, T. (1938). *Rasa, środowisko, rodzina. Szkice socjologiczne*. Polski Instytut Socjologiczny.
- Thérová, L. (2022). Anti-Immigration Attitudes in Contemporary Polish Society: A Story of Double Standards? *Nationalities Papers*, 51(2), 1–16. <https://doi.org/10.1017/nps.2022.71>
- Tyrała, R. (2005). *O jeden takson za dużo. Rasa jako kategoria społecznie problematyczna*. Oficyna Naukowa.
- Wielgosz, P. (2021). *Gra w rasy. Jak kapitalizm dzieli, by rządzić*. Karakter.
- Wiewiorka, M. (2011). *Dziewięć wykładów z socjologii*. (A. Trąbka, tłum.). Zakład Wydawniczy Nomos.
- Wojnicka, K., Nowicka, M. (2023). Unveiling racism through qualitative research: The politics of interpretation. *Qualitative Research*, 1–20. <https://doi.org/10.1177/14687941231216640>
- Wójcik, M. (1998). *Stosunek Polaków do innych narodowości. Komunikat z badań*. Centrum Badania Opinii Społecznej, listopad.
- Wrzesińska, K. (2021). Termin *rasa* i jego synonimy w polskiej refleksji naukowej i popularnonaukowej w latach 1864–1918. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 56, 1–17. <https://doi.org/10.11649/sfps.2041>
- Ząbek, M. (2009). Africans in Poland: Race relations in contemporary Polish society. *International Journal of Sociology*, 39(3), 68–78.
- Zarycki, T. (2022). On the Relevance of the Polish and East European Experiences in the Study of Global “Race” Regimes. *Sociological Forum*, January, 1–7. <https://doi.org/10.1111/socf.12797>